Toplum Bilimleri Dergisi (TBD)
Altı Aylık Hakemli Bilimsel Dergi

Yıl: 17 Sayı: 34
Ocak - Haziran 2023
ISSN 1306-7877
E-ISSN 2147-5644

Journal of Social Sciences (JSS)
Semi-Annual Academic Journal

Vol: 17 Num: 34
January - June 2023
ISSN 1306-7877
E-ISSN 2147-5644

Toplum Bilimleri Dergisi

Journal of Social Sciences
Hakemli Bilimsel Dergi/Semi-Annual Academic Journal

Cilt: 17 Sayı: 34 / Volume: 17 Number: 34
Ocak - Haziran 2023 / January - June 2023

Sahibi/Owner
Asos Eğitim Bilişim Danışmanlık Otomasyon Reklam San. ve Tic. Ltd. Şti.

Editör/Editor
Prof. Dr. İhsan ÇAPCIOĞLU - Doç. Dr. Hüsamettin KARATAŞ

Editör Yardımcısı/Associate Editor
Dr. Öğr. Üyesi Emrah YAVUZ
Doktora Öğrencisi Necmiye DURMUŞ

Yazı İşleri Sorumlusu/Editorial Secretariat
Doktora Öğrencisi Necmiye DURMUŞ

Sekreterya ve Redaksiyon/Secretariat & Proof Reading
Dr. Öğr. Üyesi Emrah YAVUZ
Doktora Öğrencisi Necmiye DURMUŞ

Yayın Kurulu/Editorial Board
İhsan Çapcıoğlu (Ankara Üniversitesi), Hüsamettin Karataş (Fırat Üniversitesi), Siham Zengi (Bağdat Üniversitesi), Abdumurad Tilavov (Taşkent Devlet Üniversitesi), Hüsnü Ezber Bodur (Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi), Serdar Yavuz (Fırat Üniversitesi), Niyazi Akyüz (Ankara Üniversitesi), Cavide Memmedova (Azerbaycan Milli İlimler Akademisi), Celalettin Çelik (Erciyes Üniversitesi), Özcan Bayrak (Fırat Üniversitesi), Najdat Yashar Murad (Bağdat Üniversitesi), Kemalettin Taş (Süleyman Demirel Üniversitesi), Mehmet Cem Şahin (Ankara Üniversitesi), Emrah Yavuz (Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi), Mustafa Fedai Çavuş (Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi), Ahmet Fethi Durmuş (İnönü Üniversitesi).

Danışma Kurulu/Advisory Board

Abdurrahman Aliy (İstanbul Üniversitesi, Türkiye), Adil Çiftçi (Dokuz Eylül Üniversitesi, Türkiye), Adnan Jahic (Tuzla Üniversitesi, Bosna-Hersek), Ahmet Cevat Acar (İstanbul Üniversitesi, Türkiye), Ahmet Nedim Serinsu (Ankara Üniversitesi, Türkiye), Ali Bardakoğlu (Türkiye), Asad L. Asad (Stanford University, ABD), Ashirbek K. Muminov (Tashkent State University, Özbekistan), Ayşe Kadıoğlu (Sabancı Üniversitesi, Türkiye), Ayşe Saktanber (ODTÜ, Türkiye), Beylü Dikeçligil (Türkiye), Cemal Kurnaz (Gazi Üniversitesi, Türkiye), Christopher G. Ellison (University of Texas at San Antonio, ABD), Ebrahim Moosa (Notre Dame University, ABD), Ercan Ömirbayev (Ahmet Yesevi Üniversitesi, Kazakistan), Erdal Toprakyaran (Universität Tübingen, Almanya), Grace Davie (University of Exeter, UK), Hakan Kırımlı (Bilkent Üniversitesi, Türkiye), Halil Aydınalp (Marmara Üniversitesi, Türkiye), Hans-Georg Babke (Hildesheim University, Almanya), Hayati Beşirli (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Türkiye), Hüsnü Ezber Bodur (Türkiye), İbrahim Sadavi (Tunus Üniversitesi, Tunus), İsmail Hakkı Ünal (Ankara Üniversitesi, Türkiye), John Valk (New Brunswick University, Kanada), Kenan Çayır (İstanbul Bilgi Üniversitesi, Türkiye), Liliana Elena Boşcan (University of Bucharest, Romanya), Martin Thurner (Ludwig Maximillian University, Almanya), Mehmet Ak (Necmettin Erbakan Üniversitesi, Türkiye), Mehmet Bayraktar (Yeditepe Üniversitesi, Türkiye), Mehmet Görmez (İslam Düşünce Enstitüsü, Türkiye), Metin Heper (Bilkent Üniversitesi, Türkiye), Mustafa Durmuş (Hacettepe Üniversitesi, Türkiye), Mustafa Macit (Atatürk Üniversitesi, Türkiye), Nevin Güngör Ergan (Hacettepe Üniversitesi, Türkiye), Niyazi Akyüz (Ankara Üniversitesi, Türkiye), Numan Aruç (Makedonya Bilim ve Sanat Akademisi, Makedonya), Özgür Arun (Akdeniz Üniversitesi, Türkiye), Patrick Baert (University of Cambridge, İngiltere), Peter J. Kivisto (Augustana College, ABD), Phil Zuckerman (Pitzer College, ABD), Recai Doğan (Ankara Üniversitesi, Türkiye), S. Abulhasan Navab (University of Religions, İran), Serdar Sağlam (Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Türkiye), Şaban Ali Düzgün (Ankara Üniversitesi, Türkiye), Şahin Kesici (Necmettin Erbakan Üniversitesi, Türkiye), Şefika Şule Erçetin (Hacettepe Üniversitesi, Türkiye), Ünver Günay, (Türkiye), Yasser Mohamed (Al-Madinah International University, Malezya), Zaynabidin Acimamatov (Osh Devlet Üniversitesi, Kırgızistan), Zeki Salih Zengin (Yıldırım Beyazıt Üniversitesi), Emrah Yavuz (Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi), Mustafa Fedai Çavuş (Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi), Ahmet Fethi Durmuş (İnönü Üniversitesi).

Hakem Kurulu/Reviewer Board

Toplum Bilimleri Dergisi, en az iki hakemin görev aldığı çift taraflı kör hakemlik sistemi kullanmaktadır. Hakem isimleri gizli tutulmakta ve yayınlanmamaktadır.

Journal of Social Sciences uses double-blind review fulfilled by at least two reviewers. Reviewer names are kept strictly confidential.

Toplum Bilimleri Dergisi/Journal of Social Sciences

ISSN 1306-7877

E-ISSN 2147-5644

Asos Eğitim Bilişim Danışmanlık Otomasyon Reklam San. ve Tic. Ltd. Şti.
Fırat Teknokent Çaydaçıra Mahallesi, Hacı Ömer Bilginoğlu Cad. No: 63, 23350
Merkez/Elâzığ
toplumbilimleridergisi@gmail.com

İÇİNDEKİLER

Araştırma Makaleleri

1-37

Orta Demir Çağı Mezarlarında Bulunan Kişisel Süs Eşyaları: Anadolu'daki Urartu Dönemi
Personal Ornamental Items Found in Middle Iron Age Tomb: Urartian Period in Anatolia

Selma SANCAK
Yenal SÜRÜN
Sinan KILIÇ
Hakan YILMAZ
1-17

Uzaktan Eğitimde Öğretmenlerin Karşılaştığı Sorunlar (Antalya-Korkuteli Örneği)
Problems Faced by Teachers in Distance Education (Antalya-Korkuteli Example)

Semanur ÇİVİOĞLU
Kemaleddin TAŞ
18-37

Yöntembilimsel Makale

38-53

Bir Nitel Yaklaşım Deseni Olarak Etnografi
Ethnography as a Qualitative Approach Pattern

Figen BALAMİR

38-53

Kitap Tanıtımı

54-58

"*Alternative Sociologies of Religion, Through Non-Western Eyes*" Üzerine Bir Değerlendirme

An Evaluation on "*Alternative Sociologies of Religion, Through Non-Western Eyes*"

H. Şule ALBAYRAK

54-58

Toplum Bilimleri Dergisi – Journal of Social Sciences
e-ISSN: 2147-5644

Orta Demir Çağı Mezarlarında Bulunan Kişisel Süs Eşyaları: Anadolu'daki Urartu Dönemi
Personal Ornamental Items Found in Middle Iron Age Tomb: Urartian Period in Anatolia

Selma SANCAK
Doktora Öğrencisi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi
Van, Türkiye
Ph.D. Student, Van Yüzüncü Yıl University, Faculty of Letters
Van, Türkiye
https://orcid.org/0000-0002-5427-4731

Yenal SÜRÜN
Doktora Öğrencisi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi
Van, Türkiye
Ph.D. Student, Van Yüzüncü Yıl University, Faculty of Letters
Van, Türkiye
yenalsrn@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-6846-5467

Sinan KILIÇ
Dr. Öğr. Üyesi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi
Van, Türkiye
Dr., Van Yüzüncü Yıl University, Faculty of Letters
Van, Türkiye
sinankilic@yyu.edu.tr
https://orcid.org/0000-0003-3424-4081

Hakan YILMAZ
Doç. Dr., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi
Van, Türkiye
Assoc. Prof., Van Yüzüncü Yıl University, Faculty of Letters
Van, Türkiye
cerok_73@yahoo.com
https://orcid.org/0000-0002-2399-5085

Atıf Bilgisi / Reference Information
Sancak, S., Sürün, Y., Kılıç, S. ve Yılmaz, H. (2023). Orta demir çağı mezarlarında bulunan kişisel süs eşyaları: Anadolu'daki Urartu dönemi, *Toplum Bilimleri Dergisi*, *17*(34), 1-17.

Makale Bilgisi / Article Information
http://dx.doi.org/10.29228/tbd.2007.69226

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi/ Research Article
Geliş Tarihi / Submission Date: 04.04.2023
Kabul Tarihi / Acceptance Date: 14.04.2023
Yayımlanma Tarihi / Publication Date: 22 Haziran / June 2023
Yayımlanma Sezonu / Publication Season: Haziran / June 2023
Cilt / Volume: 17
Sayı / Issue: 34
Sayfa / Pages: 1-17

Copyright © Published by Toplum Bilimleri Dergisi – Journal of Social Sciences. All rights reserved www.toplumbilimleri.com

ORTA DEMİR ÇAĞI MEZARLARINDA BULUNAN KİŞİSEL SÜS EŞYALARI: ANADOLU'DAKİ URARTU DÖNEMİ[1]

ÖZ

Bu çalışmada Anadolu'nun doğusunda MÖ 9-7. yüzyıllara ait mezarlarda ele geçen kişisel süs eşyaları yaş ve cinsiyetlere göre değerlendirilmektedir. Ayrıca kişisel süslemenin önemi üzerinde durularak kadın, erkek ve çocuklarda farklılıkların olup olmadığı incelenmektedir. Buna ek olarak Anadolu'daki Urartu mezarlarında ele geçen kişisel süs eşyaları da tanımlanmaktadır. İncelenen mezarlar sosyoekonomik düzeyi yüksek bireylere ait kişisel süs eşyalarıdır. Mezarlardaki objelerin (mühürler, takılar, egzotik deniz kabuğu boncuğu gibi) nitelikli işçiliği bireylerin sosyoekonomik durumunu ifade etmektedir. Bu eşyalar cinsiyete göre değerlendirildiğinde kadınların erkeklere göre daha çok kişisel süs eşyası taktıkları saptanmıştır. Cinsiyet açısından kişisel süs eşyalarında belirgin bir çeşitlilik söz konusudur. Kişisel süs eşyaları erkek bireylerde de görülmekle birlikte sayıca daha az olduğu incelenen mezarlardan anlaşılmaktadır. Bu araştırmanın sonucunda Anadolu'daki Urartu uygarlığında hiyerarşik bakımdan kadınların hem süslenme hem de söz sahipliği konusunda erkekler kadar hatta yer yer onlardan daha üstün bir konumda olduğu söylenebilir. Bu da kadınların mülk sahibi olabildiği ve mallarını miras bırakıp alabildiğini gösteriyor olabilir. Hatta bu durum Anadolu'daki Urartu uygarlığında bir kast sisteminin olmadığına da işaret eder.

Anahtar Kelimeler: Anadolu, Urartu, Mezar, Cinsiyet, Kişisel Süs Eşyası.

PERSONAL ORNAMENTAL ITEMS FOUND IN MIDDLE IRON AGE TOMB: URARTIAN PERIOD IN ANATOLIA

ABSTRACT

This study is an evaluation of personal ornaments which was found in the 9th-7th century BC tombs in eastern Anatolia according to age and gender, and also it was investigated whether there were differences in women, men and children by emphasizing the importance of personal ornament. The main point of the study is to define personal ornaments in Anatolian Urartian tombs. The tombs examined are personal ornaments belonging to individuals with high socioeconomic status. The quality workmanship of the objects in the tombs (such as seals, jewelry, and exotic marine shell beads) refers to the socioeconomic status of the individuals. İt was determined that women wore personal ornaments more than men when personal ornaments were evaluated according to gender. There is an important variation in personal ornaments by gender. In addition, it can be said that in the political hierarchy in the Anatolian Urartian Period, women were in a position as much as men or even higher than men in the terms of both aesthetics and voice. Perhaps the presence of a wide variety of personal ornaments in women might even explain their ability to own and inherit property. It may even indicate that there was no caste system in the Anatolian Urartian Period.

Keywords: Anatolia, Urartian, Tomb, Gender, Personal Ornaments.

GİRİŞ

Anadolu'da Urartu uygarlığında ölü gömme geleneği, mezar mimarisinde kendisini açıkça göstermektedir. Bilindiği gibi Anadolu'daki Urartu ölü gömme geleneği genel olarak çoklu gömü uygulaması olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak tekli, çiftli ölü gömme

[1] Bu çalışma, 2021 tarihinde Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü tarafından onaylanan "Demir Çağı Urartu Dönemi mezar buluntularının bioarkeolojik değerlendirilmesi: Mezar hediyesi mi kişisel eşya mı?" başlıklı yüksek lisans tezinden türetilmiştir.

gelenekleri de söz konusudur. Mezar yapıları farklılık gösterse de ölü gömme uygulaması aynı kalmıştır.

Anadolu'daki Urartu mezarlarındaki birey sayıları mezar yapısının boyutları ve kullanım süreleri bakımından farklılık göstermektedir. Örneğin, Demir Çağı mezarlarından biri olan Van, Karagündüz Sevin ve Kavaklı'nın (1996) aktarımına göre;

> … kabaca dikdörtgen planlı dromoslu oda mezarlar, tabanda 1.25-2.10 x 3.20-4.20 m aralıklarında ölçülere sahiptir. Karagündüz'ün oda-mezarlarında daima çok sayıda cesetler bulunmuştur. Bunlar sayı olarak bazen mezarın boyutlarıyla orantılı olup bu sayı 20'den 80'e değin değişebilmektedir. Bireyler hoker pozisyonunda ve yön birliği olmayan şekilde defnedilmişlerdir. Her yeni gömü defnedileceği zaman eski gömüler geriye doğru itilmektedir ya da mezar odasının herhangi bir yerinde toplanarak mezar odası içinde yer açılmışı sağlanır. Bunun sonucunda da eski gömüler mezar odasının genelde arka duvarlarına yığılır. Sonuçta mezar içinde en son gömü dönemin usulüne göre defnedilir.

Bu uygulamanın amacının yeni definlere yer açmak olduğu bilinmektedir. Ayrıca bu uygulamanın bir diğer nedeni ise, mezarların uzun süre kullanılması, uygulamanın zaman içinde bir geleneğe dönüşmesi ve kümbet, türbe mezar mimari geleneğinin prototipi olduğu düşünülebilir.

Bu ölü gömme uygulamalarında bazı farklı davranışlarla da karşılaşılmaktadır. Örneğin "Yoncatepe M3 mezarında bireylerin kafatasları belli bir yerde toplanmıştır, hatta bazı kafatasları çanaklar içine konulmuştur. "Karagündüz K10 mezarında ise yeni definlere yer açmak için bireylerin kafatasları toplanarak mezar içine açılan bir çukura yerleştirildiği görülmüştür" (Konyar, 2010, s. 224). Bu nedenle çoklu ölü gömme geleneğinde yeni definlere yer açma uygulaması mezarların uzun süreli kullanılmasıyla açıklanabilir. Dolayısıyla bu konuda bölgede yapılacak nekropol kazılarında elde edilecek yeni verilerle daha iyi anlaşılabilecektir.

Çoklu ölü gömme geleneğine sahip mezarlardaki kişisel süs eşyalarına bakıldığında bu tip mezarlarda "bilezik veya halhal (demir), elbise/süs iğneleri (demir veya tunç), yüzükler (demir ve tunç), hançer ve bıçaklar (demir), yarı değerli taşlardan üretilmiş boncuk kolyeler ve deniz kabukları" en sık belgelenen buluntular arasında yer almaktadır (Konyar, 2010). O hâlde bireylerin toplumsal konumundaki statülerini en iyi açıklayan mezarlardan ele geçen eşyalardır. Ancak burada dikkat edilmesi gereken konu ortak kullanılan mezarlardan gelen mezar eşyalarının nasıl tanımlanması gerektiğiyle ilgilidir. Çünkü çoklu ölü gömme geleneklerinde mezarda bulunan kişisel süs eşyalarının kime ait olduğunu belirlemek zordur. Ayrıca bu eşyaların bireyin kendi kişisel süs eşyası mı? Yoksa gömü sırasında birey/bireyleri süslemek için üretilmiş eşyalar mı? Bu soruların cevaplarını ulaşmak için bu konuda etnoarkeolojik araştırmalar ve tekli gömülerde ele geçen mezar eşyalarının değerlendirilmesi bilgilendirici olacaktır (Renfrew ve Bahn, 2017). Genel görüş öteki dünya/ahiret inancına atfedilerek yerleştirilmiş olması yönündedir.

Yukarıda ifade edilen güçlüklere rağmen Anadolu'nun doğusundaki Urartu çoklu mezarlarında bulunan mezar eşyalarının işlevlerine göre farklılıklar gösterdiği anlaşılmaktadır. Ancak yapılan çalışmalarda bu farklılıkları belirlemek amacıyla mezar eşyaları arasında kişisel süs eşyalarının ayrı grup olarak değerlendirilmesi gerektiği genellikle göz ardı edilmiştir. Bu nedenle bu konuda ifade edilen bazı kavramların ayrıntısıyla üzerinde durulması gerekmektedir.

Kişisel Süs Eşyası Nedir?

Kişisel süs eşyası nedir sorusunu yanıtlamadan önce süslenme davranışı üzerinde durmak gerekir. Kişisel süslenme maddi kültür kategorileri arasında yer alan insanın

sosyalliğinin açıldığı kapı olarak tanımlanabilir. Yani kişisel süslenme grup ve/veya bireysel kimliğin bir ifadesi, bireylerin sosyal çevresiyle ilişki kurduğu dış görünüm ve bireylerin atalarının geçmişiyle bağlarını sürdürdüğü anımsatıcı bir araçtır (Skeates, 2010). Bununla birlikte kişinin kendi görünümünü değiştirmek için vücudunda yaptığı uygulamalar, toplumsal bakış açısına göre güzellik kavramını yansıtan nesnelerdir. Nitekim bedensel süslenme ifadesi (dövme ve farklı dövme biçimleri gibi vücut modifikasyonları) kişisel süslenme ile dönüşümlü olarak bazen aynı anlamda kullanılır. Ancak kişisel süslenme olgusu biraz daha kapsamlıdır; vücut/yüz boyası ve başlık gibi diğer çeşitli unsurlara da atıf yapabilir (Mattson, 2021, s. 3). Bu durumda, kişisel süslenme tanımlanması zor bir kavram olarak karşımıza çıkmakta, ayrıca bu kavramın eski toplumlar için ne anlama gelmiş olabileceği sorusu önümüze daha da karmaşık bir alan açmaktadır. O hâlde basit bir söyleyişle Mattson'un (2021, s. 2) kişisel süslerin "insan vücuduna takılmış ve sergilenmek için yapılmış nesneler" diye tanımlaması doğrudur.

Kişisel süs eşyası ise, yaygın bir kullanımı olmasına rağmen aslında estetik, kalite, gösteriş ve bireysel çağrışım yapan araçların tümünü tanımlayan terim olarak karşımıza çıkar (Baysal, 2019, s. 3). Dolayısıyla kişisel süs eşyası toplumun tüm sınıfları tarafından aynı şekilde serbestçe kullanılan takıları ifade eder. Kişisel süs eşyaları hem erkekler hem de kadınlar tarafından kolyeler, saç bantları, pazıbentler ve yüzükler olarak sıralanabilir. Ancak bunların kullanım durumları bazı toplumlarda cinsiyetlere göre farklılık gösterebilir. Örneğin kemerler, küpeler ve halhalların sadece kadınlar tarafından takıldığı toplumlar vardır (Mackay, 1931, s. 34). Baysal (2019) kişisel süslenme kavramının her şeyi kapsayan bir kategori olabileceğini belirterek bunları kolye, bilezik, küpe, burun halkası, başlık, yüz boyası (makyaj) ve dövmeler şeklinde örneklendirmektedir. Ancak bu bakış açısında kişisel süs eşyası ile kişisel süslenme kavramlarının farklı anlamları olduğu sanki göz ardı edilmiştir.

Yukarıda bahsettiğimiz gibi, burada özellikle boyalı yüz (makyaj) ile dövme gibi vücudun ve yüzün boyanması eylemini kişisel süslenmeye dâhil etmek gereklidir. Oysa kişisel süs eşyası, tanımı gereği dekoratif amaçlı olup, estetik dürtülerle vücudunun üzerine veya etrafına takılan görsel nesnelerdir. Bu nedenle kişisel süslenmenin estetik düşüncenin bir ürünü olduğu ifade edilmektedir (Baysal, 2019, s. 3-4). Ancak böyle bir yaklaşım kişisel süs eşyası (takı) seçiminin altında yatan duyusal, dünyevi ve sosyal yönleri görmezden gelmektedir. Bu nedenle modern dünyada takı olarak bilinen ya da nitelendirilen eşyaları aslında kişisel süs eşyası diye tanımlamamız gerekir.

Arkeolojik anlamda kişisel süslenme: korunma, atasal bağlam ve kullanım amacı modern dünya düşüncesiyle sınırlandırıldığında geçmiş toplumların, grupların ve kişilerin kişisel süslenme konusunun anlaşılmasını sınırlamaktadır. Tarih öncesi dönemlerden bu yana en çok kullanılan kişisel süs eşyası boncuklardır (pandantifler dâhil olmak üzere ipe dizilebilen delikli nesneler). Bunun yanı sıra bilezikler, küpeler, halhallar, pazıbentler ve vücuda takılan her türlü diğer süs eşyaları da (dudak takıları, tıkaçlar vb.) kişisel süs eşyası sayılmalıdır.

Boncuklar bazen temel süs gruplarına dâhil edilerek daha karmaşık süs eşya kombinasyonuna dönüşebilir. Bu açıdan bakıldığında kombinasyonlu nesneler toplumlar, gruplar ve kişiler tarafından koruma (kötü olarak adlandırılan her şeye karşı) ve tanımlayamadığımız sosyal anlamlar için kullanırlar.

Kişisel süs eşyaları genellikle form, renk, malzeme, boyut ve üretim teknolojisinin izlerini kapsayan fiziksel özelliklerine göre sınıflandırılır. Ancak süs eşyaları, yalnızca üretim teknolojisi ve ekonomik değerlerden çok daha derin anlamlar taşıdıkları etnoarkeolojik çalışmalarda belgelenmiştir. Genel olarak kişisel süs eşyaları inanç, tıp, sihir, yaşam tarzı, maddi özellikler, statü, beceri, yaş, grup kimliği, bireysel kimlik, yaşam evresi gibi kavramlarla ilişkilendirilir (Baysal, 2019, s. 4).

Sonuç olarak kişisel süs eşyası kavramı içinde: "boncuklar, pandantifler, kolyeler, bilezikler, pazıbentler, halhallar, yüzükler gibi takı ve aksesuarlar yanında kemer, toka,

düğme, broş, iğne gibi kulak, burun, dudak ve saç süsleri ve giysilere dikilmiş, monte edilmiş ya da başka şekilde iliştirilmiş nesneler" değerlendirilmeye alınmaktadır (Mattson, 2021, s. 2-3).

Bu çerçevede, çalışmamızda MÖ 9-7. yüzyıl Anadolu'daki Urartu Dönemi kişisel süs eşyalarının tanımlanması, biçim ve malzemenin değişkenliği, mekânsal ve kronolojik dağılımı gibi konular tartışılacaktır.

Anadolu'daki Urartu Dönemi Mezarlarında Bulunan Kişisel Süs Eşyaları

Kişisel süs eşyalarının herhangi bir tahribata uğramadan mezar odalarına bırakılmış olmaları önemlidir (Özgüç, 1961, s. 256). Mezarlarda bulunan kişisel süs eşyalarının ölünün yaşarken kullandığı eşyalar olduğu ve her zaman sahibinin üzerinde yer aldığı kabul edilmelidir. Örneğin Erzincan, Altıntepe III mezarında, kadın lahdinde kişisel süs eşyası olarak tanımlanabilecek altın düğmeler, pullar, boncuklar ve gerdanlık bulunmuştur. Bu buluntular bireyin saraylı biri olduğunu açıkça göstermektedir.

Diğer bir önemli Urartu Mezarlığı Van, Altıntepe Nekropolü'dür. Burada yapılan kazılarda dönemin nekropol geleneğinin anlaşılmasını sağlamıştır. Kazılar esnasında 46 mezar açığa çıkarılmış ve farklı mezar tipleriyle karşılaşılmıştır. Bunlar oda mezarlar (tekli, çoklu), urne mezarlar ve basit toprak (inhumasyon) mezarlardır (Sevin, 2018, s. 257). Bu oda mezarların tahrip edilmiş olmaları mezar için konulan eşyaların (kişisel süs eşyalar dâhil) bireyler için mi, yoksa mezarın kendisi için mi yerleştirildiğini ya da her iki durum için mi konulduğunu belirlemek zordur. Ayrıca urnelerin nişlerin içine ya da oda zeminine yerleştirildiği belirtilmiştir. (Sevin, 2018, s. 258). İnhumasyon uygulamasından daha az olan urne mezarlar toplam yedi adettir. (Sevin, 2018, s. 258). Basit toprak mezarlarda (inhumasyon) ise cesetler çukura her zaman hoker durumda ve bireylerin çoğunun yüzü kuzeye dönük yatırılmıştır. Bunlar genellikle tek kişilik mezar olmakla birlikte en az altı bireyin üst üste gömüldüğü basit toprak mezarlar da açığa çıkarılmıştır (Sevin, 2018, s. 258). Nekropolde ortaya çıkarılan dört basit toprak mezardan TM 2 olarak adlandırılan mezar dikkat çekici buluntular sergilemiştir. Kadın bireye ait olan bu mezardaki iskelet üzerinden çok sayıda kişisel süs eşyası bulunmuştur. Bu eşyalar arasında, sol el parmağında altı düz tunç bir yüzük, başın her iki yanında birer tunç spiral biçimli küpe, kafatasının altında ve kaburgalar üzerinde iki adet tunçtan üretilmiş süs iğne görülmüştür. Ayrıca bireyin sol bileğinde cam boncuklardan bir bilezik ile akik, tunç, cam ve deniz kabuğundan *(Dentalium, Cypraea, Engina ve Nerita* türlerine ait) oluşan bir kolye bulunmuştur (Sevin, 2018, s. 259; Sevin vd., 2000, s. 425).

Bir başka kişisel süs eşyaların geldiği yer ise Van, Ayanis Kalesi'nin Dış kent olarak adlandırılan alanda, 0096 numarayla kaydedilen oda mezardır. Bu mezarda ortaya çıkarılan birey üzerinde "17 adet tunç küpe, bel hizasında bir adet tunç kemer ve boyun tarafında kemikten bir kolye ucu" ortaya çıkarılmıştır (Çilingiroğlu, 2009, s. 6-7).

Son yıllarda kazılan Urartu nekropollerinden biri olan Van, Çavuştepe Kalesi Nekropolü kişisel süs eşyası buluntuları açısından dikkate değer veriler sunmaktadır. 2017 yılı Nekropol kazılarında yarı *hoker* pozisyonunda farklı cinsiyetlere ait iki bireye rastlanılmıştır. Bireylerin ayak kemiklerin yanında bir tunç tepsi ortaya çıkarılmıştır. Bu tepsi içinde bir testinin ağız kısmı (sırlı) ve bir küçükbaş hayvana ait (koyun) omur kemiği ele geçmiştir. Bu mezardaki kadın bireyin kulak hizasında altın, gümüş ve bronzdan yapılmış küpelere yine kulak hizasında birer adet altından üretilmiş saç spirali ele geçmiştir. Bireyin kafatasının altın boyun omurları üzerinde gümüşten yapılmış boyun halkası, hançer kemiği üzerinde tunçtan yapılmış amulet, bel hizasında tunçtan bir kemer ve yine bireye ait aslan başlı bir altın süs iğnesi bulunmuştur. Belgeleme çalışmaları sırasında ise bireylerin kafatası hizasında akik taşından yapılmış bir adet damga mühür ele geçmiştir. Ayrıca bireylerin kafatasları arasında tunç bir fibula (çengelli iğne)

bulunmuştur. Erkek iskeleti üzerinde tunçtan apliklerle süslenmiş ve uçlarına tunç toka parçaları yerleştirilmiş deri bir kemer olabileceği düşünülen kalıntılar gün yüzüne çıkarılmıştır (Çavuşoğlu vd., 2019a, s. 286).

Çavuştepe'deki Nekropol alanında 2020 yılında yapılan çalışmalarda açığa çıkartılan bir diğer önemli buluntu takılarıyla gömülen bir kadın mezarıdır. Bu birey de iki kolunda tunç bilezik, sol elinde tunç yüzük, iki kulağında sarkaçlı küpeler, kafatasının altında süs iğnesi, birinci ve ikinci boynu omurları üzerinden yarı değerli taşlardan yapılmış bir kolye ile birlikte gömülmüş olması oldukça önemlidir (Şekil1) (Çavuşoğlu vd., 2022, s. 73).

Şekil 1. Çavuştepe Nekropolü'nde açığa çıkarılan basit toprak mezarı (Çavuşoğlu vd., 2022, s. 79).

Diğer bir örnek Çavuştepe Nekropolü'nde üç yaşlarında bir çocuk mezarıdır. Hoker pozisyonunda gömülmüş olan bu çocuğun üst kol kemiklerinde (humerus) ilk kez görülen küçük ejder başlı bir tunç bilezik, ikinci ve üçüncü boyun omuru hizasında kum taşından yapılmış zoomorfik amulet, bu amuletin sağ ve sol yanına dizilmiş boncuklardan oluşmuş kolye ele geçmiştir. Çocuk bireyin baş kısmına ise küçük bir kâse bırakılmıştır (Şekil 2) (Çavuşoğlu vd., 2022, s. 73).

Şekil 2. Çavuştepe Nekropolü'nde açığa çıkarılan basit toprak çocuk mezarı (Çavuşoğlu vd., 2022, s. 79).

Bingöl Kalehan II Barajı inşaatı sırasında gerçekleştirilen Bingöl/Murat Tepe II kurtarma kazılarında kişisel süs eşyası kategorisinde değerlendirilebilecek buluntulara rastlanılmıştır. Örneğin D-9 plan karesinde, "Mezar 1" olarak adlandırılan yarı hoker pozisyonda bir basit toprak mezar ortaya çıkarılmıştır bu mezarda *in-situ* olarak kafatası üzerinde bir adet tunç iğne, kafatası yakınında bir adet tunç küpe ve kol kemiklerinin yanında bir adet tunç bilezik ele geçmiştir. Bunların yanı sıra mezar yakınında mezara ait olduğu düşünülen tunç eserler de bulunmuştur. Kafatası yanında bulunan iğnenin bir giysiye ait olduğu ve bedenin bu giysiye sarılarak gömüldüğünü düşünülmektedir (Özdemir ve Özdemir, 2021, s. 4).

Bingöl'deki, Murat Höyük kazı kazı çalışmalarında, U-17 plankaresinde, Orta Demir Çağı'na tarihlenen II. tabakaya ait bir adet basit toprak mezar ortaya çıkarılmıştır. Anıtsal bir yapının erken evresine ait duvarın üzerinde bulunan mezar "MH19 Mezarı" olarak adlandırılmıştır. Yarı hoker tarzda kuzeydoğu-güneybatı yönünde uzanan mezarda, bir bireye ait kafatası ve az sayıda kol ve bacak kemikleri ele geçmiştir. Bireyin kafatasının yanında 19 adet tunç küpe ve kollarının yakınında dört adet bilezik ortaya çıkartılmıştır. Kişisel süs eşyası grubuna dâhil edilmesi gereken bileziklerin hepsi tunçtan yapılmıştır (Özdemir ve Özdemir, 2021, s. 5; Çavuşoğlu vd., 2021).

Yukarıda ifade edilen nekropollerde ortaya çıkarılan ve Murat Tepe'nin II. tabakasına ait kazılarda kişisel süs eşyası kategorisinde değerlendirilebilecek buluntulara II. tabakada rastlanılmış olması bireylerin toplumsal statüdeki yerini göstermiştir. Kadın bireylerde rastlanılan kişisel süs eşyalarının sayısal açıdan farklılık göstermesi, bu bireylerin giysileriyle gömüldüklerini düşündürür. Bu açıdan bakıldığında bireyler üzerinde rastlanılan bu objelerin kişisel süs eşyası kategorisinde değerlendirilmesini sağlamaktadır.

Patnos/Dedeli mezar buluntuları arasında yine kişisel süs eşyalarıyla gömülen bireylerin varlığı tespit edilmiştir. Mezarın farklı yerlerin de 3 adet bilezik, fibula (çengelli iğne), 2 adet yüzük, 1 adet kemer ve 1 adet ahşap pudra kutusu bulunmuştur (Çevik, 2000, s. 77). Eski toplumlarda kadınlar gibi erkeklerin de kullandığı benzer birçok takının olması, takılar üzerinden cinsiyet belirlemenin sakıncalı olabileceğini göstermektedir (Çevik, 2000, s. 79). Çevik'in (2000) bu açıklamasına Renfrew ve Bahn (2017, s. 199) şu şekilde katkı sunmaktadır:

> Bettina Arnold, bireylerin cinsiyete göre verilerin değerlendirmesinde karşılaşılan zorlukları Orta Fransa'nın doğusunda bulunan ve Vix Prensesi olduğu sanılan birey üzerindeki çalışmasında işaret etmiştir. İncelenen iskelet bir kadın bireye aittir. Ancak mezardaki eşyaların zenginliği bir kadın bireye ait olamayacağını olsa olsa bir erkek bireye ait olabileceği ifade edilmiştir. MÖ 5. yüzyıl ait bu mezarın eşcinsel bir rahibe ait olması gerektiği iddia edilmiştir, çünkü bu dönemde bir kadının bu biçimde onurlandırılması düşünülmemektedir. Arnold mezar eşyaları üzerinde yaptığı dikkatli inceleme sonucunda, bireyin seçkin bir kadına ait olduğunu belirlenmiştir. Bu inceleme sonrasında kadın bireylerin Avrupa Demir Çağı'nda toplumsal statüde önemli role sahip olduğunu göstermiştir. Sözü edilen mezar buluntuları ön yargılı cinsiyet değerlendirilmesinin önüne geçmiştir.

Bu açıklamaya ek olarak Baysal'ın (2019, s. 16) ifade ettiği gibi:

> Cinsiyet algıları, süs eşyalarının geri kazanılması ve incelenmesi sırasındaki yaklaşımlar konusunda şüphesiz bir rol oynamıştır. Fakat kişisel süs eşyalarının sadece estetik ile değil aynı zamanda ekonomik veya üretim faaliyetleriyle de ilgili olduğu unutulmamalıdır. Süslenmenin yalnızca tek bir cinsiyet veya cinsiyetle ilişkili olmadığı, mezarlar tarih öncesinde boncukların ve diğer süs eşyalarının hem erkekler hem de kadınlar tarafından kullanıldığını gösterir.

Burney (1966) Muş, Kayalıdere'de I. odada gümüş fibula ve yüzük, tunç gerdanlık gibi kişisel süs eşyaları ele geçtiğini belirtmektedir. V. oda da ise, gümüş bir yüzük ele geçmiştir.

Dilkaya Nekropolü'nde yapılan kazılar sonucunda kremasyon ve inhumasyon olmak üzere iki tür gömü biçimine rastlanılmıştır. Bu gömü biçimlerine bağlı olarak basit toprak mezar, taş sandık mezar, oda mezar ve urne mezar olmak üzere toplamda 4 mezar türüne rastlanılmıştır (Topaloğlu, 2006, s. 67). Dilkaya Nekropolü'nde Urartu Dönemine tarihlendirilen IV. grubunu urneler oluşturmaktadır. Yanmış kemik parçaları urne içine konduktan sonra kabın ağzı bir tabak ya da çömlek ile kapatılmış süs eşyaları ise ezilip kırılarak kabın içine ya da yanına bırakılmıştır. Urnelerin içinde boncuklar, tunç iğneler, küpeler, bilezikler ve kemer gibi süs eşyaları ele geçmiştir (Çilingiroğlu, 1992, s. 477).

Kalecik Nekropolü'nde ele geçen maden eserler hiç de azımsanmayacak sayıdadır. Gerek yüzeyde ve gerekse mezar odalarında, bazıları iskeletlerin yanında bir kısmı ise dağınık vaziyette birçok metal eser ele geçmiştir. Bunlar arasında şimdiye kadar bilinen Urartu süs eşyası örneklerini yineleyen altın kaplama iğne başı, gümüşten küpe, yüzük ve bir kadın mezarında kafatası yanında bulunan saç spiralleri, bazıları bir erkek kol kemiği üzerinde ele geçirilen tunçtan ejder başlı bilezik ve pazıbentler ile yüzük, küpe, fibula, kemer parçaları ve mühür yer almaktadır. Metal eserlerin yanı sıra çok sayıda kornalin, akik, firit, cam, taş ve tunçtan boncuk ele geçmiştir (Çavuşoğlu vd., 2008, s. 269).

Karagündüz'deki Nekropol alanında yapılan kazılar sonucunda Urartu Dönemine ait oda mezarlardan tanıdığımız çoklu gömülere rastlanılmıştır. Buradaki oda mezarlara boyutlarına göre 20-80 arasında insan gömülmüş olduğu ve her yeni ceset geldiğinde eskilerin geriye doğru toplanarak önde yer açıldığı anlaşılmıştır. İskeletler arasında demirden yapılmış bilezik, yüzük, küpe, süs iğnesi ile boncuk kolyeler ele geçmiştir (Topaloğlu, 2006, s. 69).

Erişkin bireyler dışında bebek ve çocuk mezarlarında da kişisel süs eşyalarına rastlanmaktadır. Örneğin, Karagündüz Nekropolü'nde ortaya çıkarılan K9 Mezarı'ndaki çocuk gömüsünde sağ omuz üzerinde *in-situ* durumda tomurcuk başlı iğne bulunmuştur. Bu iğne üzerinde mavi (göz) boncuğu, yarı değerli taş boncuklar, bezemeli Conus ve Dentalium deniz kabukları, disk biçimli amulet mühür (alçı taşı) bulunan bir sarkaç takıldığı görülmüştür (Durmuş, 2019, s. 24).

Genelde Anadolu'daki Urartu inhumasyon mezarlarda kişiler giysileriyle defnedildiği düşünülmektedir. Nitekim bu düşüncemizi destekler veriler kadın ve erkek bireylerin üzerinde rastlanılan çeşitli sayıda kişisel süs eşyalarında görülmüştür (Deniz, 1977, s. 19). Renfrew ve Bahn (2017, s. 199) bu durumu:

> Mezar eşyaları bireyin yaşamı sırasında sahip olduğu ve kullandığı hatta sosyo-ekonomik statüsüne bağlı eşyaların aynısı olmayabilir. Mezarcılar mezar ile hayatta olan akraba üyeleri arasında ilişkiyi sağlarlar. Aynı zamanda mezar ölüyü sembolize etmek ve ona hizmet vermek için tasarlanır. Bu da ölünün hayattaki rolü ve statüsüyle ilişkilidir. Araştırmacılar, defin uygulamalarında erkek ve kadın bireyler arasında nasıl bir farklılık olduğunu, farklılığın sosyo-ekonomik düzeyde nasıl ayrımı yapabileceği tespit edebilirler. Sosyo-ekonomik düzeyle ilgili bir başka ortak öge yaştır. Yaş, bireylerin defin uygulamasında gözle görülebilir bir çeşitlilik sergileyebilir. Ayrıca toplumlarda bireyin hayat boyunca kazanmış olduğu sosyo-ekonomik düzeyini toplumun ölü gömme geleneğinde de görülebilir. Ancak antik toplumları incelerken arkeologlar mevcut kanıtları bakarak bireyin durumun kazanılmış özellik mi yoksa doğuştan gelen bir statü mü olduğu sorgulanmalıdır. Bu durumu ayırt etmek zordur. Ancak çocuk mezarları bazı ipuçları sunabilir. Örneğin çocuk mezarlarında zengin hediyelerinin bırakılıp bırakılmadığı, bireyin soydan gelen imtiyazları açıklanabilir.

Renfrew ve Bahn tarafından önerildiği gibi kazanılan toplumsal mevki doğuştan mı yoksa sonradan mı kazanılmış olduğu konusun da bilgi veren en iyi örnekler Çavuştepe Nekropolü'nde rastlanılmıştır. Buradaki kadın ve çocuk mezarlarında bulunan nesneler gömülen bireyin doğuştan belli bir toplumsal mevkiye sahip olduğuna işaret etmektedir. Renfrew ve Bahn'ın (2017, s. 200) belirttiği "zenginlik birimleri ölçeğine" göre toplumsal mevkiye kadın soyundan geçtiği anlaşılmaktadır. Yine aynı nekropolde 2020 yılında açığa çıkarılan bir çocuk mezarında nesneler bireyin soydan geçen toplumsal mevki olduğunu göstermektedir (Sancak, 2021, s. 86).

Bu konu Iğdır, Melekli Nekropolü'nde açığa çıkarılan inhumasyon ölü göme biçimine sahip mezarında da incelenebilir. Örneğin başsız kadın bir iskeletiyle birlikte iki çocuğun bulunduğu mezarda başsız kadın iskeletle ilişkilendirilmiş tunçtan pazıbendine (2 adet) rastlanılmıştır. Bu mezardaki çocuk iskeletlerle ilişkili ise demir ve tunçtan bilezikler, yarı değerli taşlardan (akik, cam, cam benzeri) ve tunçtan boncuklar (19 adet), tunçtan iğne parçası (2 adet), deniz kabuğu ve taştan yapılmış pandantif ortaya çıkarılmıştır. Bu çocuk iskeletlerindeki tüm buluntular kişisel süs eşyası olarak düşünülmüştür (Girginer, 1999, s. 256).

Iğdır, Meleklide Nokta 2 diye tanımlanan gömüde ise bazı objeler ele geçmiştir. Bunlar tunçtan pazıbent (2 adet), küçük tunçtan tüp (2 adet), tunçtan kemer paçası ve yarı değerli (akik) taştan yapılmış boncuk bulunmuştur (Girginer, 1999, s. 256). Muhtemelen bu buluntular bireyin kişisel süs eşyalarıdır. Yine aynı mezarlıkta Nokta 3 ve Nokta 4 olarak adlandırılmış mezarlarda urneler (3 adet) açığa çıkmıştır ve bunların altında aslan başlı tunçta pazıbent (3 adet), 2 küçük tunçtan tüp, tunçtan kemer paçaları ve yarı değerli (akik) taştan yapılmış bir boncuğa rastlanmıştır (Girginer, 1999, s. 257). Nokta 5 mezar buluntu yerinde ise urneler (5 adet) altında yarı değerli (kalsedon) taş boncuk (yanmış), obsidyen yonga ve bir mühür ortaya çıkarılmıştır. Ayrıca diğer bir urnenin altında bronzdan yapılmış aslan başlı pazıbent (2 adet) ele geçmiştir (Girginer, 1999, s. 258). Ayrıca; bir zincir parçası, bir tunçtan kemere ait parçaları, aslan başlı tunçtan pazıbent, tunçtan pazıbent (10 adet), tunçtan konik pandantif (4 adet), konik pandantif (2 adet) ve toplu hâlde cam boncuklara, akik ve tunçtan silindir damga mühürler bulunmuştur (Girginer, 1999, s. 262). Nokta 11 ve Nokta 13 mezar buluntuları içinde tunç kemer parçaları, bir bıçak (demir), bir cam boncuk, tunçtan aslan başlı pazıbent (3 adet) ve yanmış boncuklar ele geçmiştir (Girginer, 1999, s. 263). Iğdır, Meleklideki tüm bu buluntular Renfrew ve Bahn'ın "zenginlik birimleri ölçeğine" göre, soydan geçen toplumsal mevkiyi işaret ediyor şeklinde değerlendirilebilir.

Orta Demir Çağı nekropollerinde önemli bir diğer obje grubu ise iğnelerdir. Bu dönem mezarlarında rastlanılan yoğun iğnelerin Çevik'in yorumuna göre (2000, s. 79) insanların çoğunlukla giysili ya da bir örtüye sarılı gömüldüklerini gösterir. Ancak bu tip bir yorum çok geneldir. Çünkü iğnelerin tipleri, boyutları ve bireyin vücut kemiklerin hangisi üzerinde bulunduğu çok önemlidir. Bu tip bir araştırma aslında Orta Demir Çağı ölü gömme geleneğinde bireylerin giysili mi yoksa bir örtüye sarılıp sarılmadığı konusunu açıklayabilir.

Ayrıca, Orta Demir Çağ mezarların birçoğunda rastlanılan fibula (çengelli iğne), ve mühürler Urartu Dönemiyle ilişkilendirilen eserlerdir ancak Yoncatepe ve Karagündüz Erken Demir Çağı mezarlıklarında da bu objelere rastlanılmış olması, bunların Erken Demir Çağ ait olduğu anlamı çıkarılamaz (Khatchadourian, 2011, s. 474). Çünkü her iki mezarlıktaki mezar mimarisi bu yerlerin uzun süreli kullanılmasıyla alakalıdır.

Renfrew ve Bahn (2017, s. 200) mezarlardaki obje çeşitliliğin sayısal dağılımıyla ilgili bir değerlendirmede bulunurlar. Sınıf konum sadece mezar buluntularıyla belli edilmez; gömütün bütün olarak biçimi bunu yansıtır. Joseph A. Tainter'ın da aralarında bulunduğu bazıları, çok geniş kapsamlı değişkenleri kullanmak suretiyle daha gelişmiş bir yaklaşım oluşturmuştur. Bu değişkenler listesi başka bir noktayı daha açıklar. İncelenmesi gereken kişisel mevki değil, bir bütün olarak sosyal yapıdır. Diğer taraftan, bütün bu

dikkat çekici gömütler kendi toplumlarında benzersiz derecede güçlü bireylere aittir. Hiyerarşik bir toplum hakkında daha kapsamlı bir resim elde etmek için, mevcut ölü gömme geleneklerini bir bütün olarak ele almak gerekir. Birçok durumda, yöneticinin altındaki sınıfta yer alan seçkinler hakkında fikir edinmek mümkün olmuştur (Renfrew ve Bahn, 2017, s. 217).

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Ölüm ve ritüeller toplumsal değerleri yansıtırken aynı zamanda onları şekillendiren önemli unsurlardır (Huntington ve Metcalf, 1979). Defin ritüeli sırasında süs eşyaları gibi sembolik maddi kültüre ait eşyalar sosyal düzen ile bireyler ve gruplar arasında ilişkilerin gözden geçirilmesini sağlar (Chapman, 1994). Bununla birlikte ölüm ve cenaze töreni odaklı yorumlar insanın varoluşu hakkında temel bilimsel teorilerin önemli varsayımları hakkında da bilgi verir (Huntington ve Metcalf, 1979). Hatta Huntington ve Metcalf (1979) "İnsanlığın ortaya çıkışına yönelik araştırmalar ağırlıklı olarak iki tür kanıta, aletlere ve mezar buluntularına dayanır" yorumunu yapmaktadır. Mezar eşyalarının toplumsal değerler ve inançlar hakkında hangi anlamları taşıdığı görülebilir, hatta bireylerin sosyal hayat içindeki durumlarına en güçlü şekilde işaret edebilir. Bu buluntular eski toplumların sosyal veya politik yapıları konusunda fikir verirler. Ancak bu tür değerlendirmelerde dikkatli gözlemler yapmak ve çok sayıda mezarı analiz etmek gerekir. Çünkü ölen bireye verilen sosyal veya politik kimlik kişinin hayattaki konumunu yanlış yorumlamamıza da neden olabilir. Ayrıca bu eşyaların mezarlara yaşayanlar tarafından koyulduğunu da unutmamak gerekir. Dolayısıyla defin ritüelleri ölen kişinin algısından ziyade yaygın olarak benimsenen toplum değerleriyle ilgilidir; toplumun geleneklerini yansıtır. Nitekim Yunanlılar, Etrüskler ve Romalılar dinlerinde mezar ve mezar eşyalarına önem vermektedirler. Bu sebepten mezara bırakmış oldukları çanak çömlekleri ile önde gelmektedirler. Bu buluntular klasik arkeoloji için önemli veri kaynağına dönüşmüş durumdadır.

Diğer bütün toplumlarda olduğu gibi Urartularda da ölümden sonraki yaşama inanıldığı açıktır. Cenaze ritüelleri bu nedenle gerçekleştirilmektedir. Anadolu'daki Urartu toplumunda mezar ve defin uygulamaları farklılık göstermektedir. Bu farklılık aslında Urartu toplumunun çok kültürlü olduğuna dair bir gösterge olarak kabul edilebilir. Son zamanlara kadar sadece bir varsayım olan bu sonuç artık önemli analitik veri kaynakları ve farklı coğrafyalardaki araştırmalar sayesinde kabul edilir duruma gelmiştir. Maalesef bu konuda yazılı metinlerin bulunmaması Anadolu'daki Urartu ölü gömme geleneği hakkında değerlendirmeleri zorlaştırmaktadır. Ancak hem stellerde hem de bazı objeler üzerindeki tasvirler bu konu hakkında yorumlar yapma imkânını sağlamaktadır. Nitekim Hegmon'un (1998) yazdığı gibi "objeler, üreticinin niyetleri, objeye atfedilen anlam ve objenin birey veya grup tarafından tüketilmesinin karmaşık bir birlikteliğin içinde yer alması" toplumsal statüde ölü gömme geleneğini açıklayabilir.

Mezar eşyaları genel anlamda ölü armağanı/hediyesi olarak tanımlanır. Bize göre bu doğru bir düşünce akımı değildir. Çünkü mezarlardaki bazı objelerin armağan/hediye olarak nitelendirilmeyebilir. Nitekim mezarlarda rastlanılan kişisel süs eşyaları ve ritüel sırasında kullanılan nesnelerin (çanak, çömlek) mezar armağanı/hediyesi sınıfı içinde değerlendirilmesi zordur. Dolayısıyla kişisel süs eşyaları ve ritüel sırasında kullanılan nesnelerin mezar ve/veya birey için bir armağan/hediye kategorisinde temellendirmek doğru bir yaklaşım olmayabilir. O hâlde, bu ayrım nasıl yapılmalıdır? Bu sorunun cevabını vermeden önce armağanın/hediyenin ne anlamına geldiğine bakmak gerekir. Sözlük anlamına göre armağan/hediye "birini sevindirmek, mutlu etmek, onurlandırmak, kutlamak için veya anı olarak verilen şeydir." Bu yüzden ölen kişinin ruh yolculuğu sırasında gittiği yerlerde hediye vermesi gerekecektir. Bu amaçla daha özel ve hediye olabilecek nesneler cesedin yanında, başucunda ya da ayaklarının yanına bırakılmış olmalıdır. Bunlar bazen, Çavuştepe Nekropolü'nde de görüldüğü gibi, bir tepsi içinde

sunulabilir. İşte tam da bu noktada cesedin üzerinde yer alan objeler kişisel süs eşyaları grubuna dâhil edilirken, çevresinde duran nesnelerin armağan/hediye kategorisinde yorumlanabilir.

Mezarda bulunan çanak çömlekler ise bireyin ölümden sonraki hayatta kullanması amacıyla dinsel bir uygulamanın yaklaşım biçimiyle açıklanabilir. Nitekim mezarların kapatılmadan önce bireylerin yanlarına ya çanak çömlek içine ya da doğrudan mezar içerisine konulan hayvan kemikleri (muhtemelen yumuşak dokularıyla birlikte) ölü yemeği olarak tanımlanır. Dolayısıyla bu uygulamanın da mezar armağanı/hediyesi kategorisinde değerlendirilmemesi gerekliğini ortaya çıkar.

Ayrıca mezar armağan/hediyeleri bazı mezarlara bırakılan tahrip edilmiş objeler de bulunmaktadır. Bu geleneğin altında yatan sosyal davranışların neler olduğuna bakmak gerekir. Bu uygulamaların aslında bir kültürel gelenek olduğu söylenebilir. Dolayısıyla uygulamanın anlamsal olasılıkları içinde, bunların çalınarak yeniden kullanılmalarının önüne geçmek ya da insanlar gibi eşyaların da bir ruhu olduğuna ve bunların da ölmeleri gerektiği yönünde inançların varlığıyla açıklanabilir.

Kişisel süs eşyaları yukarıda ifade edilen anlamıyla değerlendirildiğinde göze çarpan bir farklılık ortaya çıkmaktadır. Genellikle bu eşyaların neredeyse tümüne yakınının tahrip (şekil açısından) edilmediği görülmüştür. Bu da insanların bu eşyalara verdikleri değerin farklı bir sosyal davranış yansımasıdır. Bu durumda sosyal davranışın ne olduğunun açıklanması gerekecektir. Bernard (2016), bu tip davranış biçimlerini "zihin kuramı" ile açıklamaktadır. Ona göre "zihin kuramı, amaçlılığın ikinci seviyesidir. Birinci seviye amaçlılık, bir şeyi inanmayı içerir ikinci seviye ise, başka birinin belli bir şeye inandığına inanmaktır." Dolayısıyla kişisel süs eşyalarının bireyin zihinindeki amacına göre şekillenmesi söz konusudur. Anadolu'daki Urartu mezarlarında kişisel süs eşyalarının tahrip edilmemesi belli bir geleneğin uygulamasına işaret etmektedir. Bu varsayımdan yola çıkılırsa muhtemelen bu insanların yaşarken süslenmeye önem verdikleri ve süslenmenin yaygın bir yaşam biçimi olduğu sonucuna varılabilir. Bu nedenle kişisel süs eşyaları güzellik, sınıf belirleme, eknomi, inanç, gelenek ve görenek, farkındalılık gibi mesajlar içermesi açısından oldukça önemlidir.

Ayrıca kişisel süs eşyaları toplumlar arası kültürel karşılaştırmalarda ve değerlendirilmelerde kullanılabilecek bir araç olabilir. Dolayısıyla bu eşyaların insanlar üzerinde bırakmış olduğu etkileri düşünüldüğünde geçmişten günümüze kadar çok da fazla değişmeden gelmesinin nedenini açıklayabilir. Nitekim Anadolu'daki Urartu Dönemi mezarlarındaki kişisel süs eşyaları politik hiyerarşinin ve sosyo ekonomik düzeyin sınıfını belirleyebilir. Tabloda görüldüğü gibi amulet, mühür, metal takılar (altın, gümüş, ya da tunçtan), yarı değerli taş boncuklar, yine yarı değerli taşlara kazınmış zoomorfik ve antropomorfik gravürler ve bu tür taşlardan yapılmış figürünler, ithal deniz kabuğu boncukları gibi tüm bu kişisel süs eşyaları bir politik hiyerarşinin göstergeleri olarak yorumlanabilir. Dolayısıyla bu politik hiyerarşiye sahip insanların süslenmeye önem verdiği varsayılabilir. Ancak Anadolu'daki Urartu Dönemine ait kırsal kesim mezarlarının henüz yeterince araştırılmamış olması, kırsal kesim insanlarının kişisel süs eşyaları hakkında maalesef bir değerlendirme yapılmasına imkân vermemektedir. Dolayısıyla Anadolu'daki Urartu toplumunun hiyerarşi arasında kişisel süs eşyalarının karşılaştırmalı değerlendirmesinin yapılmaması bu çalışmanın bir eksikliği olarak kabul edilebilir (Tablo 1).

Tablo 1: Orta Demir Çağı Mezarlarında Rastlanılan Kişisel Süs Eşyalarıyla İlgili Bilgiler.

Merkezler	**Cinsiyet**	**Obje**	**Metal**	**Bezeme**	**Ölü Gömme Tipi**
Erzincan Altıntepe	Kadın	Dügme	Altın	-	İnhumasyon
		Pul	-	-	
		Boncuk	-	-	
		Pandantif	-	-	
Van Altıntepe	Kadın	Yüzük	Tunç	-	İnhumasyon
		Küpe	-	Helezon	
		İğneler	Tunç	-	
		Bilezik	Cam	-	
		Kolye	Akik, Tunç, Deniz Kabuğu	-	
Bingöl Murat Tepe	-	İgneler	Tunç	-	İnhumasyon
		Küpe	Tunç	-	
		Bilezik	Tunç	-	
Bingöl Murat Höyük	-	Küpeler (19)	Tunç	-	İnhumasyon
		Bilezikler (4)	Tunç	-	
Ağrı, Patnos Dedeli	-	Bilezikler (3)	-	-	İnhumasyon
	-	Fibula	-	-	
	-	Yüzükler (2)	-	-	
	-	Kemer	-	-	
Van, Ayanis	-	Küpeler (17)	Tunç	-	İnhumasyon
		Kemer	Tunç	-	
		Kolye	Kemik	-	
Van, Çavuştepe (2017)	Kadın	Küpeler (19)	Altın, Gümüş, Tunç	-	İnhumasyon
		Saç Spirali	Altın	-	
		Boyun Halkası	Gümüş	-	
		Amulet	Tunç	-	
		Kemer	Tunç	-	
		İğne	Altın	Aslan Başlı	
	Erkek	Kemer	Tunç	-	İnhumasyon
Van, Çavuştepe (2020)	Kadın	Bilezik	Tunç	-	İnhumasyon
		Yüzük	Tunç	-	
		Küpe	Tunç	-	
		İğne	Tunç	Sarkaçlı	
		Boncuklar	Çeşitli Metal ve Taşlar	-	
Van, Çavuştepe	Çocuk	Bilezik	Tunç	Ejder Başlı	İnhumasyon

(2021)		Amulet	Kum Taşı	Balık Formlu	
		Boncuklar	Çeşitli Metal ve Taşlar	-	
Van, Dilkaya	-	Boncuklar	Çeşitli Metal ve Taşlar	-	Kremasyon
		İğneler	Tunç	-	
		Küpeler	-	-	
		Bilezik	-	-	
		Kemer	-	-	
Van, Kalecik	-	İğne	Altın Kaplama	-	İnhumasyon
		Küpe	Gümüş	-	
		Yüzük	Gümüş	-	
	Kadın	Saç Spirali	-	-	İnhumasyon
	Erkek	Bilezik	-	Ejder Başlı	İnhumasyon
		Pazıbent	-	Ejder Başlı	
		Yüzük	-	-	
		Küpe	-	-	
		Fibula	-	-	
		Kemer	-	-	
		Mühür	-	-	
Van, Karagündüz	-	Bilezik	Demir	-	İnhumasyon
		Yüzük	-	-	
		Küpe	-	-	
		İğne	-	-	
		Boncuklar	-	-	
	Çocuk	İğne	-	Tomurcuk	İnhumasyon
		Boncuk	-	-	
		Deniz Kabuğu		-	
		Amulet/Mühür	Alçı Taşı	Disk Biçimli	
Muş, Kayalıdere	-	Fibula	Gümüş	-	İnhumasyon
		Yüzük	Gümüş	-	
		Pandantif	Tunç	-	
		Yüzük	Gümüş	-	
Bitlis, Adilcevaz H	-	Bilezikler (4)	-	-	İnhumasyon
		Kemer (2)	-	-	
		Fibula	Altın	-	
		İğne (5)	Gümüş	-	
		Boncuklar	Çeşitli Metal ve Taşlar	-	
		Bilezikler	Demir-Tunç	-	

Iğdır, Melekli	Çocuk	Boncuklar	Akik, Tunç, Cam	-	Kremasyon
		İğne (2)	Tunç	-	
		Deniz Kabuğu		-	
		Pandantif/Mühür	Taş	-	
	-	Pazıbent (3)	Tunç	Aslan Başlı	Kremasyon
		Kemer	Tunç	-	
		Boncuk	Akik	-	
	-	Boncuk	Kalsedon	-	Kremasyon
		Mühür	-	-	
		Pazıbent	Tunç	Aslan Başlı	
	-	Zincir (2)	Tunç	Halka	Kremasyon
		Kemer	Tunç	-	
		Pazıbent	Tunç	Aslan Başlı	
		Pandantif (4)	Tunç	Konik	
		Damga Mühür	Tunç-Akik	Silindir	
	-	Kemer	Tunç	-	Kremasyon
		Boncuklar	Cam	-	
		Pazıbent (3)	Tunç	Aslan Başlı	
	-	Pazıbent	Tunç	Aslan Başlı	Kremasyon

Anadolu'daki Urartu toplumunda ölen kişiler çoğunlukla kişisel süs eşyalarıyla gömüldüğü tespit edilmiştir. Ancak bazı mezarlarda bireylerle beraber silah kategorisinde değerlendirlebilecek kama/hançerler olarak tanımlanmış olan objelere de rastlanılmıştır. Bu kama/hançerlerin hediye olarak verilmiş olmasının yanı sıra kişisel süs eşyaları olarak da bir kullanımın olduğu varsayılabilir. Nitekim bir silahın verilmesi veya alınması sosyal ilişkileri güçlendirip sağlamlaştırmanın yanı sıra sembolik bir değerin göstergesi de olabilir (Bazelmans, 2000). Bu durum örneğin günümüzde farklı bölgelerde folklor oyunlarında erkek bireylerin üzerinde elbise aksesuarları olarak takılan kama/hançer gibi objelerin kişisel süs eşyası olarak kullanıldığı bilinmektedir. Dolayısıyla Anadolu'daki Urartu toplumunda her iki cinsiyete ait mezarlarda kama/hançerler gibi buluntular ele geçmiş olması Bazelmans'in "sembolik bir değerin göstergesi" ifadesiyle açıklanabilir.

Tarih öncesi toplumlara ait mezar buluntuları içinde değerlendirilen kişisel süs eşyaları bireylerin kendilerini nasıl gördükleri ve kendilerini başkalarına nasıl göstermek istedikleri konusunda aydınlatıcı nesneler olarak tanımlanabilir. Tarih öncesi toplumlarda kişisel süs eşyalarının tek bir cinsiyetle veya salt cinsiyetle ilişkili olmadığı söylenebilir. Anadolu'daki Urartu toplumunda boncukların ve diğer süs eşyalarının hem erkek hem de kadınlar tarafından kullanıldığı mezar buluntularından belgelenmiştir. Ayrıca erkekler veya kadınlarda farklı kişisel süs eşyalarının kullanıldığını gösteren mezarlar da bulunmaktadır. Dolayısıyla hem erkekler hem de kadınlar mezar eşyalarıyla gömüldükleri için Anadolu'daki Urartu Dönemindeki toplumsal statünün düzeyini bu eşyalarla açıklamak mümkündür.

Bu çalışmada Tablo 1'de incelenen mezarlar şu şekilde açıklanabilir. Anadolu'daki Urartu Dönemi kadınlarının sosyo-ekonomik düzeylerinin yüksek olduğu söylenebilir ve kadınlar muhtemelen bir elbise ile gömüldüğü anlaşılmaktadır. Kadın bireylerin saç (uzun saç) ya da peçe iğneleriyle (altın, gümüş, tunç), boyunlarında ithal deniz kabuklarıyla, kehribar, cam veya kristal boncuk dizileriyle süslendikleri görülmektedir. Yine boyunlarında amulet takmak için boyunluk, bel hizalarında genelde metal bir toka içeren kemerden asılı kama/hançerler, kafatasları yanında yada üst vucüt kemikleri üzerinde rastlanılan cımbızlar, yine ön ve üst kol kemiklerin üzerinde görülen bilezikler ve pazıbentleri, apotropaik koruyucu nesneler ve taşlar, farklı taş ve metalden yapılmış elbise düğmeleri gibi diğer çeşitli objelerin varlığı kadın bireylerde kişisel süs eşyaların zenginliğini göstermektedir. Bu veriler, Anadolu'daki Urartu Dönemi kadınlarının kişisel süs eşyaları ve elbise aksesuarlarıyla birlikte gömüldüklerini gösterir. Dolayısıyla incelenen mezarlar kadın ve hatta çocukların erkek bireylere göre daha farklı kişisel süs eşyalarına sahip olduğuna işaret etmektedir. Bu da Anadolu'daki Urartu Dönemi politik hiyerarşide kadınların hem estetik hem de söz sahipliği konusunda erkekler kadar, hatta onlardan daha üstün bir konumda olduğunu gösterir. Belki bu durum kadınların mülk sahibi olabildiğini ve miras alabildiğini bile açıklayabilir. Hatta bu veriler Anadolu'daki Urartu Döneminde bir kast sisteminin olmadığını da işaret edebilir.

Ayrıca, Anadolu'daki Urartu Dönemi erkek mezarlardaki eşya sayısı ve çeşitliliği kadın mezarlarındaki eşya sayısı ve çeşitliliğine göre daha az olduğu da belgelenmiştir. Genel anlamda bakıldığında Anadolu'daki Urartu Dönemi erkek mezarlarında kullanılan kişisel süs eşyalarının hem nitelik bakımından kadınlara göre farklılık gösterdiği hem de sayı bakımından daha az olduğu görülmüştür. Genel olarak erkek mezarlarında kama/hançer ve kemerlere rastlanıldığı görüşü hakim olsa da kadın ve çocuk mezarlarında da bu nesnelerin bulunduğu tespit edilmiştir. Erkek bireylere ait mezarların hiçbirinde şimdiye kadar toplu hâlde mızrak, ok ucu, kalkan ve kılıç ele geçmemiştir. Bu da Anadolu'daki Urartu Dönemi erkek mezarlarında silah olarak tanımlanan nesnelerin toplu hâlde bırakılmadığı belgelenmiştir. Dolayısıyla tüm bu veriler ışığında Urartu erkeklerinin günlük hayatta kadınlara göre daha az süslendiği veya süslenmeye daha az önem verdiği ifade edilebilir.

EXTENDED ABSTRACT

This study is an evaluation of personal ornaments which was found in the 9th-7th century BC tombs in eastern Anatolia according to age and gender, and also it was investigated whether there were differences in women, men and children by emphasizing the importance of personal ornament. The main point of the study is to define personal ornaments in Anatolian Urartian tombs. The material of the study is the finds recovered from the Anatolian Urartian Tombs. When the results of this study are examined by the way of personal ornaments, it has been observed that there was no deliberate (human hand) destruction of personal ornaments in the tombs of the Anatolian Urartian Period tombs are personal ornaments which belonging to royal or high socio-economic level tombs. İt was determined that women wore personal ornaments more than men when personal ornaments were evaluated according to gender. There is an important variation in personal ornaments by gender. Based on this determination, it was concluded that this people probably gave importance to adornment was a common way of life. The most common personal ornaments (women and children) in the investigated Anatolian Urartian tombs: pins (hair or veil), hair spirals, rings, bracelets, biceps, fibula, tweezers, imported seashells, amber, glass or crystal beads, amulet necklaces for wearing, metal buckles that can be hung on a belt (metal, leather) and knives thought to be hung on them, apotropaic and protective objects and stones, clothes buttons made of different stones and metals. In addition, it can be said that in the political hierarchy in the Anatolian Urartian Period, women were in a position as much as men or even higher than men in the terms of both

aesthetics and voice. Perhaps the presence of a wide variety of personal ornaments in women might even explain their ability to own and inherit property. It may even indicate that there was no caste system in the Anatolian Urartian Period.

KAYNAKÇA

Baysal, E. L. (2019). *Personal ornaments in prehistory: An exploration of body augmentation from the palaeolithic to the early bronze age.* Oxbow books.

Bazelmans, J. (2000). Beyond power: Ceremonial exchanges in Beowulf. F. Theuws and J. L. Nelson (Ed.), *Rituals of power: from late antiquity to the early Middle Ages, the transformation of the Roman world* içinde (ss. 311-375). Leiden Brill.

Bernard, A. (2016). *Simgesel düşüncenin doğuşu*. (M. Doğan, Çev.). Boğaziçi Üniversitesi Yayınları. (Orijinali 2012'de yayımlanmıştır).

Burney, C. A. (1966). A first season of excavations at the Urartian citadel of Kayalıdere. *Anatolian Studies,* (16), 55-111.

Chapman, J. (1994). The living, the dead, and the ancestors: Time, life cycles and the mortuary domain in later European prehistory. J. Davies (Ed.), *Ritual and remembrance: responses to death in human societies* içinde (ss. 40-61). Sheffield Academic Press.

Çavuşoğlu, R., Özdemir, A ve Özdemir, A. (2021). Urartian Metalwork Discovered at Murat Höyük, Bingöl Province. *Anatolica*, 47, 259-276.

Çavuşoğlu, R., Biber, H. ve Başar, F. (2008). Van Kalecik kazıları 2004-2007 yılları. *30. Kazı Sonuçları Toplantısı*, 1, 269-290.

Çavuşoğlu, R., Biber, H., Kılıç, S. ve Yılmaz, H. (2019a). Van Çavuştepe kalesi ve Urartu nekropolü 2018 yılı çalışmaları. *40. Kazı Sonuçları Toplantısı*, 3, 275-296.

Çavuşoğlu, R., Biber, H., Yılmaz, H., Kılıç, S., Coşkun, İ., Levendoğlu, M. F., Varol, O., Haydaroğlu, C. ve Polat, E. (2022). Van Çavuştepe kalesi ve Urartu nekropolü 2019-2020 yılı çalışmaları. *42. Kazı Sonuçları Toplantısı*, 4, 67-80.

Çevik, N. (2000). *Urartu kaya mezarları ve ölü gömme gelenekleri*. Türk Tarih Kurumu.

Çilingiroğlu, A. (1992). Van Dilkaya höyüğü kazıları kapanış. *14. Kazı Sonuçları Toplantısı*, 1, 469-492.

Çilingiroğlu, A. (2009). Ayanis kalesi kazıları, 2006-2008. *31. Kazı Sonuçları Toplantısı*, 1, 6-7.

Deniz, E. (1977). Urartu oda mezarları. *Bilim ve Teknik Dergisi*, 114, 17-20.

Durmuş, D. (2019). *Urartu krallığı ölü gömme geleneğinde mezar armağanları*. [Yüksek Lisans Tezi, Kars Kafkas Üniversitesi]. Ulusal Tez Merkezi.

Girginer, S. (1999). Iğdır'da bir Urartu mezarlığı. *Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi,* 25, 253-306.

Hegmon, M. (1998). Technology, style and social practices: Archaeological approaches. M. T. Stark (Ed.), *The archaeology of social boundaries* içinde (ss. 264-279). Smithsonian Institution Press.

Huntington, R & Metcalf, P. (1979). *Celebrations of death: The anthropology of mortuary ritual*. Cambridge University Press.

Khatchadourian, L. (2011). The Iron Age in Eastern Anatolia. Sharon R. Steadman and Gregory McMahon (Ed.), *The Oxford handbook of ancient Anatolia (10,000–323 b.c.e.)* içinde (ss. 464-499). Oxford University Press.

Konyar, E. (2010). Urartu'da mezar tipleri ve gömü adetleri. K. Köroğlu ve E. Konyar (Ed.), *Urartu: Doğu'da değişim* içinde (ss. 236-233). Yapı Kredi Kültür Sanat Yayınları.

Marshall, J. (1931). *Mohenjo-Daro and the indus civilzation: Being an official account of archaeological excavations at Mohenjo-Daro carried out by the goverment of India between the years 1922 and 1927.* Asian Education Services.

Mattson, H. V. (2021). Personal adornment and identity construction in archaeology: An introduction. H. V. Mattson (Ed.), *Personal adornment and the construction of identity* içinde (ss. 1-24). Oxbow Books.

Özgüç, T. (1961). Altıntepe kazıları. *Belleten*, *25*(98), 253-268.

Özdemir, A. ve Özdemir, A. (2021). Murat Tepe ve Murat höyük kazıları ışığında doğu Anadolu ölü gömme gelenekleri üzerine yeni gözlemler: İki yeni Urartu toprak mezarı. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (44), 1-14.

Renfrew, C. & Bahn, P. (2017). *Arkeoloji: Kuramlar, yöntemler ve uygulama*. (G. Ergin, Çev.). Homer Kitabevi. (Orijinali 2016'da yayımlanmıştır).

Sancak, S. (2021). *Demir çağı Urartu dönemi mezar buluntularının bioarkeolojik değerlendirilmesi: Mezar Hediyesi mi kişisel eşya mı?* [Yüksek Lisans Tezi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi]. Ulusal Tez Merkezi.

Sevin, V. (2018). Some considerations on Urartian burial rites. C. J. Stökle (Ed.), *Culture and history of the ancient Near East* içinde (94), 257-265.

Sevin, V. ve Kavaklı, E. (1996). Van/Karagündüz erken demir çağı nekropolü. *Belleten*, *60*(227), 1-34.

Sevin, V., Kavaklı, E., Özfırat, A. (2000). 1997-1998 Van-Altıntepe Urartu nekropolü kazıları. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, *21*(1), 421-434.

Skeates, R. (2010). *An archaeology of the senses: Prehistoric Malta*. Oxford University Press.

Topaloğlu, Y. (2006). *Ardahan-Çıldır bölgesi tarihi ve arkeolojik araştırmaları.* [Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi]. Ulusal Tez Merkezi.

Beyanlar (Disclosure Statements):

1. **Araştırmacıların Katkı Oranı Beyanı (Contribution Rate):** 1. Yazar %30, 2. Yazar %20, 3. Yazar %20, 4. Yazar %30.

2. **Çıkar Çatışması Beyanı (Conflict of Interest Statement):** Yazarların, araştırma ile ilgili diğer kişi ve kurumlarla herhangi bir kişisel ve finansal çıkar çatışması yoktur.